

HAJBA RENÁTA

ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS AZ ŐRSÉG BESZÉLT NYELVÉBEN

Nemes-Népi Zakál György leírásában következőképp vélekedik a nyelvszokásról: „A Népeket inkább a ’ nyelv mint a ’ szokások Czi-merezik. Ugyannyira hogy ámbátor valamely Nemzet meg nem betsülvén Öseinek szokásbéli örökjeit idegen el fajulásokra hanyatollyon is; mindazonáltal valamig nyelvét meg tartja, Nemzetiségét el nem vesztheti. – A’ Szokások ritkábban jönnek elől és így könnyen változhatnak. A’ nyelv mindennapi és így a’ maga eredetiségét inkább meg tarthatja. A Szokások minden Tartományba, Helységbe söt házba különbözhetnek; azonképpen a’ Nyelv is, – de még sem annyira, mert a’ nyelvet az érthetőség az egészre nézve egyformaságba tartja (...). Az Eörségghi nyelvszokás, ámbátor némelyek azt vadnak állítják is, és ámbátor némü némü részben netalántán hibás legyen is, az eredetiségnek és régiségnek sok Szép nyomait mutogatja” (NEMES-NÉPI 1818/1985: 69).

Jó érzéssel állapítja meg tehát, hogy a szokások, hagyományok gyorsabban változnak, mint a nyelv. Az Őrségben különösen jellemző, hogy lakói őrzik az archaikus, ősi szavakat, kiejtési módokat, vagyis a nyelvi változás lassabb ütemben zajlik itt, mint másutt Magyarországon. Ez következménye lehet annak, hogy az Őrség olyan Árpád-kori magyar településterület, ahol a lakosság folytonossága sohasem szűnt meg, „élete és nyelve külső hatásoktól viszonylag mentesen fejlődött” (BALÁZS 2018: 154–155). Írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az első őrségi nyelvjárásleírás óta mennyiben módosult a térség nyelvallapota. Arra természetesen nem vállalkozhatom, hogy a nyelv minden szintjét áttekintsem, a kérdésre csupán két jelenség viszonylatában próbálok választ adni.

A *Magyar dialektológia (MDial.)* című egyetemi tankönyv az őrségi, a zalai, a hetési és az északnyugat-dunántúli területeket önálló nyelvjárás csoportként tartja számon a nyugat-dunántúli nyelvjárasi régióon belül. Hozzáteszi: „egyes vélemények szerint önálló csoportnak tartható a göcseji is” (JUHÁSZ 2001: 267). Végh József az őrségi és hetési nyelvjárás határait kutatva megállapítja, hogy a dél-göcseji nyelvjárás fő vonásaiban megegyezik az őrségivel és a hetésivel, nagyobb nyelvi egységet alkotva a nyugati nyelvjárasi régióban. Az észak-göcseji viszont nyelviileg elkülönül tőlük. „Észak-Göcsej, a *szegek* vidéke a tulajdonképpeni göcseji nyelvjárás” – írja (VÉGH 1954: 426). A göcseji nyelvjárás egy jelenség határolja két egységre, mégpedig a szóvégi köznyelvi *ó, ő* hang előnyelvi meg-

valósulása. Észak-Göcsejben nyitódó kettőshangzó (pl. *biru*_o, *idü*_ö), Dél-Göcsejben pedig *u*, *ü* (pl. *biru*, *idü*) jelentkezik. Végh József ezért észak-göcseji, őrségi és hetési nyelvjárásról ír (i. m. 426). A hetési annyiban különbözik az őrségitől, hogy erősen *ö*-ző. Ha a szóvégi zárt *u*-zást és *ü*-zést jellegzetes őrségi jelenségnek vesszük, megállapítható, hogy az őrségi nyelvjárás tipikus sajátosságai túlterjednek az Őrség határán. A továbbiakban a kiemelt jelenség állandóságát vizsgálom.

Nemes-Népi Zakál György leírásában elsőként a szóvégi *ó*, *ő* helyén ejtett *u*-t, *ü*-t emeli ki mint a leggyakoribb, legáltalánosabb és megjegyzésre méltóbb nyelvsvokást (NEMES-NÉPI 1818/1985: 70). Nemes-Népi megfigyelte azt is, hogy a jelenség egy szótagú szavakban nem jelentkezik: pl. *só*, *tó*, *hó* (i. m. 70), más esetben viszont gyakori: pl. *utusu*, *tudus*, *erüs* (i. m. 71). Kiemelte még, hogy az *ol*, *oly* helyén záro szótagokban is *u* szerepel: pl. *bagu*, *konku*, *bögü* (i. m. 71). Ide vette még a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* határozóragok zártabb alakjait is: pl. *házbu*, *tábu* (i. m. 71). Utóbbi megvalósulások – hasonlóan az *-l* ige-képző előtt álló zárt magánhangzókhoz (pl. *parancsul*, *pörül*, *ebiédül*) – is zártabbá válási tendenciák, a Nyugat-Dunántúl nagy részén jellemzőek, ezért mint csak az őrségi nyelvhasználatot meghatározó sajátosságnak nem tekinthetjük őket.

Több mint 50 évvel Nemes-Népi leírása után (1872-ben) Szarvas Gábor, aki Budencz Józseffel és Benczik Árpáddal járta be az Őrséget a népnyelv tanulmányozása végett, szóvégi helyzetben (pl. *disztu*, *erü*, *csöplü*) és relatív töben (pl. *csikuk*) talált példákat a zártabb megfelelésre (SZARVAS 1919: 78). Könnye Nándor *Az őrségi tájszólás* című, a *Magyar Nyelvőr* hasábjain négy részletben 1878-ban megjelent lejegyzésében szintén *u*, *ü*, *i* hangoikat jelöl az *ó*, *ő*, *é* helyén: pl. *szántu* – *szántukat*, *kérekü légin*, *az erdü mellett*, *Hány esztendüs ez a gyerek? Nyócz, imán a tanitu elejbé jár. Nagy ökörverü embér. Nad tudus embér; valamint olvasu, kapdozu, porozu, bizu, tészü, vészü, lészü, Mit keresü itt? A fáro mászu* (KÖNNYE 1878: 272, 419–420).

Az eddigi legrészletesebb leírást Végh József közölte *Őrségi és hetési nyelvatlaszában* (ÖHA.). Végh szerint a zártabbá válás csak az őrségi, hetési és dél-göcseji nyelvjárásban *r e n d s z e r s z e r ü*. Ezért az *u*, *ü* megterheltsége ezeken a területeken nagyobb, mint a köznyelvben és a nyugati nyelvjárás egyéb területein. Ehhez hozzájárul az ikes igeragozású egyes szám 2. személyű *-l* rag kiesése, és az előtte álló magánhangzó zártabbá válása: pl. *iszu*, *észü* (1954: 254–260). Az őrségi nyelvet jól ismerő Végh József egyébként így ír Zakál György munkájáról: „Megfigyelései igen jók” (VÉGH 1954: 427). „Nyelvjárási ismeretei ... határozottak, így megbízhatóak” (VÉGH 1990: 113).

A szombathelyi Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatói Szabó Géza vezetésével többször is gyűjtöttek az Őrségben. A tanszéki archívumban 1982 és 1990 közötti felvételeket találunk többségében. Ezek közül 20 órányi hanganyagot hallgattam meg. A felvételek Magyarszombatfán, Kerkáskápolnán, Szalafön, Szattán, Ispánkon, Pankaszon és Őriszentpéteren készültek. Az adatközlők 33 és 83 év közöttiek voltak; nagyrészt elemi iskolát, ritkábban középiskolát végeztek; a falujukból hosszabb időre nem távoztak el, általában a szüleik, nagyszüleik is ott éltek már. A spontán beszélgetések témája a párvalasztás, a régi szokások, hagyományok, szórakozási lehetőségek voltak, ezen felül a gyűjtők a tanszéken összeállított általános szókészletű kérdőfüzet 255 tételére kérdeztek rá. Általánosságban megállapítható, hogy az 1980-as években nagyon szépen beszéltek a nyelvjárást az őrségi falvakban, jól emlékeztek a tájszavakra, ha már nem is használták őket a mindennapokban. A felvételek meghallgatásakor a kiemelt zártabbá válásra koncentráltam. Az elemzés tük-

rében elmondható, hogy a köznyelvi *ó, ő* helyén álló *u, ü* szóvégi helyzetben (pl. *borsu, bunku, csinálu, istállu, szakasztu, elsü, omlu, olcsu, disznuölü, lekszélsü, meddü, munkaerü, nevelü, vindü*), toldalékok előtt (pl. *aduval, csomut, hálut, esküviure, fëlsübe, kërüve, sütübe, temetübe, tökmakköpesztübe, vezetük*), valamint hangsúlytalan helyzetben (pl. *komput, szurus, típrudik, valudi, kenücsöt, palatetüs, tanácselnük, viselüs*) is szép számmal jelentkezik az adatközlők nyelvhasználatában.

Az adatok tükrében úgy tűnik, hogy a Zala-völgyi és a Kerka-völgyi falvak kiejtése között a jelenség meglétében és megvalósulási módjában nincs különbség a szóban forgó jelenség esetében. A gyakoriság tekintetében viszont igen. Mivel az adatközlők száma nem egyezett meg a két csoportban, kiszámoltam az egy főre jutó értékeket. Ez alapján az az óvatos következtetés vonható le, hogy a Kerka-völgyi falvak nyelvhasználata valamelyest nyelvjárásiasabb, ott ugyanis körülbelül kétszer több köznyelvi *ó, ő* helyén álló *u-t, ü-t* adottam. Ez a megállapítás azonban akkor lenne pontosabb, ha az adatközlők életkora megegyezne.

Nemes-Népi Zakál György még nem ír a kettőshangzók jelentkezéséről a szóvégi *ó, ő* helyén. Végh József azonban már kijelenti, hogy „kezd megjelenni az *ó, ő*-nek megfelelő *uo, üö*” (VEGH 1954: 428; vö. ÓHA. 76). A jelenségről Juhász Dezső megjegyzi, hogy „egyfajta kontamináció történik: a nyitódó kettőshangzó előtagját a peremnyelvjárás *u, ü, i* motiválja ..., az utótagját a központibb elhelyezkedésű nyelvjárások középső nyelvállású *ó, ő, é-i*. A két változat »házasságából« született utódok a nyitódó kettőshangzók” (JUHÁSZ 2016: 260). A zárt magánhangzós adatok a kései ómagyar korra datálhatók, a nyitódó kettőshangzók inkább a XVI. századtól szaporodtak meg. N. Fodor János – elsődlegesen az északkeleti diftongálás eredetével foglalkozva – a rendszertől függő hangeltolódás végeredményének tartja a nyitódó kettőshangzók megjelenését (N. FODOR 2012, 2013). A vizsgált hanganyagban is talákoztam természetesen diftongussal szóvégi helyzetben (pl. *donguo, szëcskuo, varrunüö, meddüö*), toldalékok előtt (pl. *tollfosztuoba, igazgatuo, Szalafüön, esküviön*) és szóösszetételekben (*sodruofa, mosuodeszkanak*) *ó, ő* helyén, ám a zárt megfelelésekhez képest csak elenyésző számban. A Kerka-völgyi falvak beszélt nyelvében több diftongust találtam (egy főre jutó értékek tekintetében) a vizsgált helyzetekben, mint a Zala-völgyében.

A hangfelvételek elemzésén túl átnéztem a területhez kapcsolódó – Velemér és Kotormány, Óriszentpéter, Kerkákápolna, Kercaszomor, valamint Pankasz nyelvjárását vizsgáló –, a tanszékünkön 1983–1990 között írt öt szakdolgozatot. Gyetvay Piroska Zsuzsanna megállapítása, hogy az *ó, ő* már előfordul szó végén. Az idős kercaszomori adatközlők, ha ritkán is, de mondtak példákat erre (pl. *csecsemö, zászló*), de a leggyakoribb még az *u, ü* a körükben. Ritkábban nyitódó diftongusok is hallhatók (pl. *szüüöve, juo*). Gyetvay Piroska statisztikai adatai szépen mutatják a köznyelv felé haladó változást. Míg az idősek abszolút szóvégen 83,7%-ban, toldalék előtti helyzetben 91,4%-ban zárt *u-t, ü-t* ejtettek, illetve a középkorosztály abszolút szóvégen 75,9%-ban, toldalék előtti helyzetben 68,7%-ban, a fiatalok addig már csak 37,5% és 22,73%-ban a két helyzetben.

Érdekes eredményre jutott Erdélyi Erika Kerkákápolnán vizsgálódva. Az *ó* szóvégi köznyelvi előfordulása gyakoribb ott, az *ő* esetében viszont a nyelvjárási változatok jelentkeznek többségében. A vizsgálat alapján a fiatalok már nem ejtenek nyelvjárási változatokat, a középkorúak szó végén csak 30,7%-ban, toldalék előtt fele-fele arányban. Az időskorúak

többségében (64,4%-ban és 68,18%-ban) még a zártabb variánsokat ejtik, ez az arány tehát valamivel alacsonyabb Kerkaskápolnán, mint Kercaszomoron.

Részösszegzésképp megállapítható, hogy az 1980-as években még sok őrségi – főként idős- és középkorú – beszélő nyelvhasználatában volt fellelhető a zárt *u*-zás, *ü*-zés a diftongusos megjelenések és a köznyelvi alakok mellett.

A másik jelenség, amellyel röviden foglalkozom, az *l*-ezés. Zakál György így ír erről: „Az *ly* – helyett ittott *l*-et mond az Eörségi Ember, p.o. Illen, ollan, nyavala, halluk, valluk satb. Kérdés, melyik job, vallyuk e, vagy valluk? – Valluk a’ Szógyókhöz, Vallom, közelebb van. – A ki az *ly* – bötüt a’ Magyar nyelvbe bé hozta, az a’ *j*-t vagy nem esmerte, vagy arrul meg felejtkezett” (i. m. 73). A palóc *ly* helyén álló *l* (*ll*) és az *l(l) + j* kapcsolatának *ll*-ben realizálódó ejtése általános a Nyugat-Dunántúlon, ez tehát nem tipikus őrségi sajátosság. Azért választottam mégis, mert kíváncsi voltam, milyen mértékben érvényesül a köznyelvi hatás egy a régió beszélt nyelvét markánsan jellemző jelenség esetében. Könnye Nándor így ír erről: „Lágy *ly*-et sohasem ejtenek az őrségiek, inkább megkeményítik, s megduplázák. *Mëllen embër? Illen, ollan. Mëlik vót? Nëm ëllik, ollik* stb.” (1878: 322). Végh József is az *l* funkcionális megerheltségének növekedését figyelte meg: pl. *hel, kálho, selëm, halla, tanulla* (VÉGH 1954: 254). De néhány szóban már *j*-t mondtak több községben: pl. *gojva, hejè* (1954: 428). Az *lj > ll* viszont szívósan tartotta magát (i. m. 428). A hangfelvételek ilyen szempontú vizsgálatának tanúsága, hogy az *l*-ezésre találhatunk még adatokat, de a köznyelvi megvalósulások nagyobb arányban jelentkeznek már. Az *l(l) + j > l(l)* (pl. *morz-sulla, enáspángulla, abálla, allát, utullán*) jellemzőbb, mint az *ly* helyén ejtett *l* (pl. *engedilt, mëllen, illenyeket, hupolagos, taval*), az is inkább csak bizonyos szavakban figyelhető meg (pl. *illen, ollan*). Utóbbira a Zala-völgyiek felvételeiben találtam több példát, előbbire a Kerka környékiekében.

Arra a kérdésre, hogy nyelvi változás vagy állandóság jellemző-e inkább az Őrségben, rövid vizsgálatom alapján az az óvatos válasz látszik helyénvalónak, hogy mindkettő megfigyelhető jelenségtől függően. A nyugat-dunántúli nyelvjárási régióban általánosan jellemző, szélesebb elterjedtségű *l*-ezés kevésbé áll ellen a változásnak. Míg a jellegzetesen őrségi zárt *u*-zás, *ü*-zés szilárdabban tartja magát. A nyelvjárási változatok még ma is jelen vannak a terjedő köznyelvi alakok mellett.

„Ha összevetjük Zakál György nyelvjárás-leírását a XIX. század elejéről a ma beszélt nyelvvel, azt látjuk, hogy az őrségiek ma is majdnem úgy beszélnek, mint ezelőtt 150 évvel” – írta Dömötör Sándor 1987-ben. A köznyelviesedés természetesen nyomon követhető, de talán nem olyan mértékű, mint másutt. Az őrségi nyelvjárás állandóságának egyik fő eleme a köznyelvi *ó, ő* helyén álló szóvégi zártabb *u, ü* megőrzése (vö. VÉGH 1987: 552, 1990: 120).

Az általam elemzett adatok azonban már 28–36 évesek. Egy friss gyűjtés biztosan érdekes tapasztalatokkal szolgálhatna. Újabban Teperics József foglalkozik az őrségi és a hetési nyelvjárás-terület újragyűjtésével – Végh József nyelvatlaszával való összevetésben valóságosidő-vizsgálatot végezve (lásd TEPERICS 2016). Nagy érdeklődéssel várjuk eredményeit.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- BALÁZS Géza 2018. Az Őrség nyelvjárásának szó- és frazémakészletéből. Az Őrség nyelvi feltárása. *Vasi Szemle* 72: 152–169.
- DÖMÖTÖR Sándor 1987. *Őrség*. Őrségi Baráti Kör, Szombathely. 96–100.
- N. FODOR János 2012. A magyar magánhangzórendszer érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról. In: É. KISS Katalin – HEGEDŰS Attila szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 136–153.
- N. FODOR János 2013. A magyar nyitódó kettőshangzók kialakulásának rendszerszerű sajátosságai. In: KÁDÁR Edit – SZILÁGYI N. Sándor szerk., *Analógia és modern nyelveírás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 84–98.
- JUHÁSZ Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.
- JUHÁSZ Dezső 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- KÖNNYE Nándor 1878. Az őrségi tájszólás. *Magyar Nyelvőr* 7: 270–272, 320–323, 371–373, 417–420.
- NEMES-NÉPI ZAKÁL György 1818/1985. *Eörséghek Leirása. ugymint: Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása. a' mellyeket öszve szedegetett Nemes-Népi Zakál György 1818-dik Esztendőben*. Szerkesztette: Vörös Ottó. Őrségi Baráti Kör, Szombathely.
- SZARVAS Gábor 1919. A göcseji s az őrségi nyelvjáráshoz. *Magyar Nyelvőr* 48: 78–80.
- TEPERICS József 2016. Az őrségi és hetési nyelvjárás újragyűjtése felé. Módszertani kérdések és előzetes adatok. In: CZETTER Ibolya – HAJBA Renáta – TÓTH Péter szerk., *VI. dialektológiai szimpozion*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács – Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék. Szombathely–Nyitra. 591–600.
- VÉGH József 1954. Az őrségi és hetési nyelvjárás ismertetése. I–II. *Magyar Nyelvőr* 78: 249–260, 423–428.
- VÉGH József 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz* (= ÖHA.). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÉGH József 1987. Észrevételek az őrségi nyelvjárás újabb kori állapotáról. *Magyar Nyelv* 83: 548–555.
- VÉGH József 1990. Az őrségi nyelvjárás mai képe. (A nyelvi változásokról.) In: BALOGH Lajos – KONTRA Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 113–120.